

ІСТОРІЯ РОЗВИТКУ ЗАКОНОДАВСТВА ПРО КРИМІНАЛЬНУ ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА МАСОВІ ЗАВОРУШЕННЯ В УКРАЇНІ

Тараненко М.М.

аспірант НТУУ "КПІ"

В статті дається аналіз історичного розвитку отечественного законодательства об уголовной ответственности за массовые беспорядки от Киевской Руси до современного Украинского государства.

The article analyzes the historical development of domestic legislation on criminal responsibility for the riots from Kievan Rus to the present time of Ukrainian state.

В статті дається аналіз історичного розвитку вітчизняного законодавства про кримінальну відповідальність за масові заворушення від Київської Русі до сьогодення Української держави.

Ключові слова: масові заворушення, історія кримінального законодавства, громадський порядок, скопище, смута, бунт, повстання, погроми.

Історія кримінального законодавства в Україні переконливо свідчить, що на всіх етапах становлення та розвитку української державності доволі поширеними в її суспільно-політичному житті були злочинні посягання на громадський порядок у формі масових заворушень.

В першій видатній пам'ятці вітчизняного права – Руській Правді, незважаючи на те, що масові заворушення були доволі частими в Давньоруській державі (повстання у Києві в 1067 р. проти князя Ізяслава, масові заворушення в Білоозері у 1071 р., виступ київських міщан проти свавілля лихварів 1113 р. та інші) [9, с. 62], не встановлювалась кримінально-правова заборона організації та участі в масових народних виступах та інших діянь за участю великої кількості людей. В тогочасному законодавстві відповідальність наступала за загальною нормою, що ґрунтувалася на принципі таліону [15, с. 356-357]. Як цілком слушно зазначає відомий російський дослідник І. Я. Козаченко, кримінальне право цього періоду є правом "конкретного месника", індивідуального або колективного, який реагував на злочин, використовуючи доступні йому в конкретний момент засоби [26, с. 2].

Після завоювання українських земель Литвою та Польщею чинне литовсько-польське законодавство вперше криміналізує масові заворушення, які спочатку отримали назву "виступ", "ґвалт", а згодом "образа маєстату", "зрада", "бунт" [25, с. 33]. Зокрема, в II та III Литовських статутах (1566, 1588 рр.) в Артикулі 3 "Об ображеніе маєстату господарского" зазначалось: "Кольбы кто змову, албо спикненіе, албо бунт учинил на здоровье наше господарское ... бунтовал покой посполитый врушаючи ... войско и люд собирал и выводил ... честь и горло и имене стратит" [14, с.96] [9, с. 165]. Для

позначення покарання за масові заворушення в литовських статутах використовувалось декілька термінів: "кара", "страта" тощо. Їх головною метою було, насамперед, залякування, яке за грамотою великого князя Литовського 1522 р., було необхідним в першу чергу для попередження можливих наступних масових народних виступів, утримання свавільних людей від злочинної поведінки і збереження у доброму стані всієї держави [9, с. 166]. Тому практикувалася зростаюча жорстокість і болючість самого процесу покарання (особливо смертної кари), а також публічність його виконання. Страта рядових бунтівників здійснювалася у вигляді простої (повішення, відрубання голови), а організаторів заворушень - кваліфікованої смертної кари (спалення, четвертування, посадження на палю тощо) [28, с. 34].

В Польському Королівстві, згідно Віслицького статуту 1347 року, польський король Казимір III до числа перших, як один з найважчих злочинів проти держави відніс зраду, з якою пов'язував в першу чергу бунт проти королівської влади [1, с. 479-480]. За участь в бунтах до їх учасників, як і у Великому князівстві Литовському, застосовували найсуворіший вид покарання - смертну кару: просту або кваліфіковану [1, с. 494].

За часів Національно-визвольної війни проти шляхетської Польщі, в Україні спочатку продовжують діяти польсько-литовські правові акти (III Литовський статут 1588 року, Магдебурзьке право тощо). Але тепер вони захищають від злочинних посягань вже не владу польського короля, а владу українського гетьмана. Зрозуміло, що в складних умовах розбудови Української козацької держави, Б. Хмельницький рішуче придушував прояви антигетьманських масових заворушень В своїх універсалах він вимагав карати смертю всіх розбійників, що

сіють смуту і виступають проти законної влади. Як наслідок, в 1650 році за наказом Б. Хмельницького було страчено ватажка повсталих козаків Худолія, наприкінці 1651 – на початку 1652 років після укладання Білоцерківського мирного договору з Польщею 1651р. аналогічної кари зазнали представники старшинської опозиції – полковники С. Герасимов, М.Гладкий, Л. Мозиря, С. Підбайло та інші. Окрім цього, в цей період гетьманом жорстоко придушувались всі селянські виступи, спрямовані на самочинне захоплення старшинсько-шляхетських маєтностей [9, с. 180-181].

Після укладення Переяславсько-Московської угоди 1654 року, указом російського царя Олексія Михайловича було вирішено, щоб Малоросія управлялась і судилась за своїми стародавніми правилами. Зокрема, в його Жалуванні грамоті Війську Запорозькому від 27 березня 1654 року зазначалося: "Ми, великий государ, веліли їм бути під нашою, царського величства високою рукою, згідно з давнішими їх правами і привілеями, даними їм від королів польських і вел. кн. литовських і тих прав і вільностей нічим нарушати не веліли. Судитися веліли їм у своїх старших по давнішим правам їх..." [6, с. 166]. Однак в ході поступового обмеження російським царизмом суверенності української держави в її межах починає запроваджуватись російське законодавство. Зокрема, в цей час в Україні поширюється такі джерела російського права як царські грамоти, укази, визначення, маніфести, регламенти, положення, зводи, накази, артикули тощо. Тільки поверховий огляд цих джерел, за підрахунками сучасного дослідника доби Гетьманщини І.Й. Бойка, дає підставу вважати, що їх було кілька сотень [2, с. 36]. В них знаходять своє відображення нові норми кримінального права, в тому числі і щодо масових заворушень, які вважались державною зрадою і посяганням на життя та здоров'я царя і його сім'ї [2, с. 100-101].

Якщо Судебник Івана III (1497 р.) в статті 9 встановлював кримінальну відповідальність "подымщиков", "зажигальщиков", "крамолников" (тобто, тих, хто "поди́мав", збуджував населення на бунт проти основ правопорядку) [22], то Соборне уложення 1649 року, що поступово запроваджувалось в Україні в другій половині XVII століття, визначало як тяжкий державний злочин "бунт", "змов" та "скоп", спрямовані проти особи царя або його сім'ї. Так, в главі 2 "О государської чести, и как его государское здоровье оберегать" в статті 21 вказано: "А кто учнет к царському величеству, или на его государевых бояр и

околничих и думных и ближних людей, и в городех и в полках на воевод, и на приказных людей, или на кого ни буди приходити скопом и заговором (вид. авт.), и учнут кого грабити, или побивати, и тех людей, кто так учинит, за то по тому же казнити смертию безо всякия пощады" [21].

За ці злочини відповідальність несли не тільки бунтівники, а й члени їхніх сімей. Згодом, в Статуті військовому Петра I (1715 р.) в артикулі 137 передбачалась відповідальність за такий державний злочин, як "возмущение и бунт". Як зазначалося в ньому, кожне таке діяння "без всякой милости имеет быть виселицею наказано". У тлумаченні до зазначеної норми говориться "В возмущении надлежит виновных на месте и в деле самом наказать и умертвить. А особливо, ежели опасность в медлении есть дабы чрез то другим страх подать и оных от таких непристойностей удержать (пока не расширится) и более б не умножилось" [23, с. 352]. Змова, що мала на меті скинення монарха та його спадкоємця, каралась позбавленням честі, майна і четвертуванням її ініціаторів та співучасників [2, с. 101]. Таким чином, зазначений правовий акт достатньо чітко формулював небезпеку вказаних злочинних дій, які можуть призвести до більш широкого їх поширення, і необхідність застосування жорстоких репресивних дій щодо учасників масових заворушень як в Росії, так і в Україні.

Застосування жорстоких каральних акцій щодо бунтівників знайшло своє відображення і в нормативно-правових актах першої половини XVIII ст. в ході кодифікації українського права. Так, у підготовленому в цей час збірнику "Права, за якими судиться малоросійський народ" (1743р.), наголошується у главі 3, артикулі 2 "О преступниках против маестата государева" наступне: "Если бы кто с ким согласие, или бунт, или злое умышление имел на здоровье государево, хотя б тое злоумышлени охранением Божиим в дело и не произошло, таковой преступник, по прямому доказательству, чести и живота лишен, а имение его взято быть на государя имеет" [17, с. 204].

Наступним кроком в справі подальшого розвитку законодавства про кримінальну відповідальність за масові заворушення стало прийняття в 1782 році Статуту Благочинія, або Поліцейського. Він ввів в сферу кримінально-правового регулювання таке діяння, як "учинище сходьбища, скопа". Зокрема, стаття 272 Статуту проголошувала: "Кто учинит сходьбище подозрительное, либо скоп, либо взлом оград, либо насильное завладение недвижимого имения, того имать под стражу

и отослать к суду" [20, с. 384-385]. Як наслідок, з цього часу суттєво зростала відповідальність за такі відкриті зазіхання на владу, як бунт і обурення. До них прирівнювалися також "непристойні підозрілі сходибища", хоча б і не заради злочинних цілей. До цієї категорії правопорушень відносилися і просто різного роду "сбори ... для советов каких-небудь или челобитья", а також подання колективного прохання (арт. 133). Винні, як правило, каралися відразу на місці, особливо, якщо була небезпека, що такі "непристойності розширяться" (арт. 137). "Пушцие" винуватці каралися шибеницею, недоносителі - засланням або тілесним покаранням (арт. 135, 136)[19]. В тексті Статуту не розкривається сутність понять "сходьбище" та "скоп". Але в ньому мова йде про вчинення будь-яких злочинних дій натовпом. Адже тлумачні словники російської мови пояснюють, що таке поняття, як "скопище" дослівно означає "натовп", "збіговисько", "всі разом", "спільно".

В першій половині XIX століття в Російській імперії внаслідок кодифікації права були підготовлені "Повне зібрання законів Російської імперії 1830 р." та "Звод законів Російської імперії" (1833 р.). Ними законодавець остаточно замінив місцеве законодавство нормами загальноросійського права. Як наслідок, в 1840-1842 роках в Україні замість III Литовського статуту і Магдебурзького права розповсюджується загальноросійське кримінальне законодавство – 15 том Зводу законів Російської імперії. Книга перша цього тому – Кримінальне уложення – була першим в історії Росії кодексом кримінального права. В ньому, в числі інших, одним з видів злочину визначалося масові заворушення. Зокрема, скопище, яке вчинило опір владі, отримало назву "повстання". Водночас, таке поняття, як "бунт" трактувалось як "повстання скопом або змогою багатьох підданих проти Верховної влади". До цієї ж категорії злочинних дій було віднесено й заворушення, які не переслідували такої мети, однак, "результатом яких було потрясіння корінних, основних установ держави"[23].

Уложення про покарання кримінальні та виправні 1845 року (і в редакції 1885 року) визначало масові заворушення як злочин проти порядку управління. Вказана норма містилася в Главі I "Про опір розпорядженням уряду й непокорі встановленій від його влади", у розділі IV "Про злочини й проступки проти порядку управління". Частина 1 ст. 269 Уложення 1845 року встановлювала відповідальність за організацію, підбурювання до участі, або

пряму участь у публічному скопищі, що супроводжувалось насильством або погрозою особі, викраденням, самовільним заволодінням, знищенням чи пошкодженням чужого майна, вторгненням у чужий будинок або інше приміщення, обгороджене місце, чи садибу, а також керівництво зазначеними діями або підбурювання до них.[11, с. 12-13] При цьому відповідальність за такі діяння залежала від характеру та ролі участі особи в них. У відповідності з ч. 1 ст. 261 зазначеного Уложення відповідальність наставала за участь у публічному скопищі, за ч.3 ст. 261 – за організацію скопища, керівництво при застосуванні насильства над особою, при вторгненні до чужого житла чи при замаху на такі дії, а також підбурювання до їх вчинення або продовження. Якщо ж скопище або його учасники, вчиняючи зазначені дії, чинили опір збройній силі, покликаний його розігнати, то покарання винним підсилювалося і відповідальність наставала за ч. 2 і 4 ст. 269-1 Уложення [12, с. 13].

Найбільш кваліфікованим і якісно розробленим кримінально-правовим актом в дореволюційній Росії було Кримінальне Уложення 1903 року. Воно розділяло бунти на 2 види - більш та менш карані. Менш карані види охоплювали випадки, коли "посягання виявлено на самому початку і не викликали вживання особливих заходів для його придушення". До більш караного виду відносилися випадки, коли бунт не був виявлений в зародку і спонукав для свого придушення застосування надзвичайних (особливих) заходів. Згідно цього Уложення, масові заворушення розглядалися як злочин проти порядку управління. Однак, на відміну від попередніх, даний акт давав зовсім іншу класифікацію злочинів в цій сфері. Зокрема, цим родовим поняттям в ньому охоплювались: смута, непокоря адміністративній владі та протидія правосуддю. Варто зазначити, що термін "смута" в законодавство був введений вперше. До смуги були віднесені й масові заворушення у вигляді скопища. Зокрема, частина I ст. 120 вказувала: "винний у тому, що не залишить публічного скопища, від якого завідомо вимагалось поліцейською владою, щоб воно розійшлося ... " та передбачала відповідальність організатора та керівника натовпу. Стаття 269-1 попереднього Уложення (1885р.) була повністю відтворена в ст. 122 Уложення (1903 р.), та доповнена таким приводом, як "чутки, що порушували громадський порядок і могли підбурити значну масу населення до вчинення масових заворушень" [24].

Після повалення царизму в лютому 1917 року і відродження української державності за часів Центральної Ради в

Україні майже не змінюється колишнє імперське законодавство. Зрозуміло, що нова українська влада намагається всіляко захистити себе і встановлений в державі правопорядок. Зокрема, у "Відозві Генерального секретаріату" від 30 листопада 1917 року зазначається, що уряд УНР, проголошуючи і підтверджуючи демократичні права і свободи, водночас попереджає, що він буде "подавляти в корені" всі виступи проти української влади, в тому числі і ту частину робітників, яку "введено в блуд нашими несовісними політичними противниками" [3, с.27]. В IV Універсалі Центральної Ради (9 січня 1918 року) також підкреслюється, що Рада Народних Міністрів повинна безпощадно боротися з усіма контрреволюційними силами й кожного, хто призиває до повстання проти самостійності УНР "карати яко за державну зраду" [29, с.39-40].

Для періоду Гетьманату П. Скоропадського характерним є посилення каральної спрямованості прийнятого законодавства. Так, у відповідності з тимчасовим законом від 8 липня 1918 року "Про заходи боротьби з розладнанням сільського господарства", законом "Про право на врожай 1918 р. на території Української Держави" від 17 травня 1918 р., законом "Про передачу хліба врожаю 1918 року в розпорядження держави" від 15 липня 1918 р. [7, с. 66-68] та іншими нормативними актами гетьманською владою жорстко придушувались будь-які прояви невдоволення чи опозиції. Це спричинило активізацію масового повстанського селянського руху в Україні [5, с. 196].

У складних умовах відбувався процес формування кримінально-правових відносин і за доби Директорії УНР. Чинна влада більше реагувала на виклики воєнного часу, ніж зосереджувалася на системному законотворенні, зокрема й норм кримінально-правового характеру. Тому, у цій сфері, як правило, застосовувались норми дореволюційного кримінального законодавства. Щоправда, 15 серпня 1919 року було прийнято спеціальну постанову, спрямовану на припинення протиправної діяльності осіб, які загрожували республіканському устрою Української Народної Республіки [8, с. 267]. Нагальною проблемою уряду Директорії була протидія єврейським погромам (що є однією з форм прояву масових заворушень), про що йдеться у багатьох її офіційних документах, зокрема в Законі від 27 травня 1919 року та Наказі Головнокомандування військ УНР від 26 серпня 1919 року [5, с. 206]. Дійсно, в умовах так званої "отаманщини" страхітливих масштабів набрали єврейські погроми. Так трапилося у Проскурові, де

військо УНР на чолі з отаманом Семесенком вирізало усіх євреїв як "заколотників більшовицького бунту". Але найбільш поширеними в Україні були погроми під орудою так званих "стихійних" повстанців: отаманів Григор'єва, Струка, Сокирки, сотника Мартиненка та інших [4, с. 62]. Міністр у єврейських справах в уряді УНР А. Ревуцький був безсилий припинити ці злочини [13, с. 160].

Перші акти радянського кримінального законодавства у вигляді декретів, постанов та інструкцій мали чіткий класовий характер і ґрунтувалися на ідеї революційного насильства. Масові заворушення законодавцем було віднесено до контрреволюційних злочинів, які каралися за всією суворістю революційного часу.

В 1922 році з прийняттям першого Кримінального Кодексу УСРР вперше було сформульовано такий склад злочину, як "масові безпорядки", який було розміщено в главі I "Державні злочини" в її 2-му розділі "Про злочини проти порядку управління". В ньому законодавець, характеризуючи масові безпорядки, диференційовано оцінював суспільну небезпечність озброєних та неозброєних їх учасників, організаторів та інших співучасників злочину [30, с.26-27].

З об'єднанням радянських республік у Союз РСР, в 1924 році були прийняті Основи кримінального законодавства Союзу РСР і союзних республік. Їх положення лягли в основу нової редакції Кримінального кодексу УСРР 1927 року. В ст. 56-16 зазначеного Кодексу склад цього злочину визначався як масові розрухи, що супроводжувалися погромами, зруйнуваннями залізничних шляхів або інших засобів комунікації та зв'язку, вбивствами, підпалами та іншими подібними чинностями [27, с.13-15]. В цілому кримінальне законодавство, кінця 20-30 років ХХ ст. носило яскраво виражений репресивний характер.

Підсумком процесу поступового пом'якшення репресивних інститутів кримінального права в Україні стало прийняття Кримінального кодексу УРСР 1960 року. В ньому, в статті 71 кримінально-правовий склад зазначеного злочину було визначено як "організація масових безпорядків, що супроводжувалися насильством над особою, погромами, підпалами, знищенням майна, опором представникам влади із застосуванням зброї або інших предметів, що використовувались як зброя, а так само активна участь у масових безпорядках" [28, с.36]. Як бачимо, в новому кодексі відбулося помітне звуження кола протиправних діянь, які охоплювали поняття "масові безпорядки", не розкривалися ознаки складу

злочину, що значно ускладнило правильну кваліфікацію злочинних дій, які скоювалися в ході групових порушень громадського порядку, та відмежування масових заворушень від суміжних складів злочинів (наприклад, від злісного хуліганства, посягання на життя та здоров'я працівників правоохоронних органів тощо). Зазначена норма діяла до прийняття в 2001 році нового Кримінального кодексу України.

У чинному Кримінальному кодексі України, у статті 294 передбачено відповідальність за організацію масових заворушень, що супроводжувалися насильством над особою, погромами, підпалами, знищенням майна, захопленням будівель або споруд, насильницьким виселенням громадян, опором представникам влади із застосуванням зброї або інших предметів, які використовуються як зброя, а також за активну участь у масових заворушеннях [10, с. 122]. Зазначений склад злочину віднесено до злочинів проти громадського порядку та моральності (розділ XII).

У підсумку, варто зазначити, що протягом усіх етапів історичного розвитку Української держави – від Київської Русі до сьогодення, відбувався постійний процес розвитку вітчизняного законодавства про кримінальну відповідальність за масові заворушення. Зазначений склад злочину під назвами: "виступ", "гвалт", "бунт", "рокош", довгий період часу вважався посяганням на владу руських та литовських князів, польських королів та українських гетьманів. Згодом, після входження Гетьманщини до складу Росії він отримує назву "сходьбище", "скоп", "повстання", "скопище", "смута", які дореволюційним російським законодавством відносились до злочинів проти порядку управління. Аналогічна оцінка цих злочинних дій була за часів відродження Української держави 1917-1921 рр. В перших радянських декретах, постановках та інструкціях масові заворушення були віднесені до контрреволюційних злочинів, а в кримінальних кодексах УСРР 1922 та 1927 років під назвою "масові безпорядки", до злочинів проти порядку управління. Наступний Кримінальний кодекс УРСР 1960 р. звузив коло протиправних діянь, які охоплювали поняття "масові безпорядки". Чинний Кримінальний кодекс України, прийнятий в 2001 році змінив назву зазначеного складу злочину на "масові заворушення" та відніс його до злочинів проти громадського порядку та моральності.

Література:

1. Бойко І.Й. Органи влади і права в Галичині у складі Польського Королівства (1349-1569 рр.). Монографія. - Львів: Видавничий центр ЛНУ імені І.Франка, 2009.
2. Бойко І.Й. Держава і право гетьманщини. Навч. Посібник. – Львів, Видавництво "Світ", 2000.
3. Відозва Генерального Секретаріату від 30 листопада 1917 р.// Хрестоматія з історії держави і права України у 2х томах., том 2.: лютий 1917-1996 р. К.: Видавничий дім Ін Юре, 2000р.
4. Гуцула В. Атаман против погромов// Фокус, 5 июня 2009.
5. Іванов В.М. Історія держави і права України. Навчальний посібник. К. – Атіка, 2003.
6. Жалувана грамота царя Олексія Михайловича Війську Запорозькому на збереження його прав і вольностей (27 березня 1654 року) // Хрестоматія з історії держави і права України у 2х томах., том 1.: 3 найдавніших часів до початку ХХ ст. К.: Видавничий дім Ін Юре, 2000р.
7. Закон "Про право на врожай 1918 р. на території Української Держави" від 17 травня 1918 р.; Ухвалений Радою Міністрів закон "Про передачу хліба врожаю 1918 року в розпорядження держави" від 15 липня 1918 р. Хрестоматія з історії держави і права України у 2х томах., том 2.: лютий 1917-1996 р. К.: Видавничий дім Ін Юре, 2000р.
8. Захарченко П.П.; Історія держави і права України: Підручник. – К.: "Атіка", 2004.
9. Історія держави і права України. Частина 1: підруч. Для юрид. Вищих навч. Закладів і фак.: у 2 ч./ За ред. А.Й. Рогожина- К.; Ін Юре. – 1996.
10. Кримінальний кодекс України: чинне законодавство зі змінами та допов. За станом на 10 січ. 2010 р.: (ОФІЦ. ТЕКСТ). – К.: ПАЛИВОДА А.В., 2010.
11. Кузнецов В.В. Злочини проти громадського порядку та моральності: практ. посіб. – К.: Вид. Паливода А.В., 2007.
12. Кузнецов В.В., Савченко А.В. Теорія кваліфікації злочинів: підручник; за аг. ред. проф. Є.М. Моїсєєва, О.М. Джужі. – К.: КНТ, 2007.
13. Кульчицький С.; Шляхами віків: Довідник з історії України. – К.: Україна, 1993.
14. Литовський статут (1566 р.)// Хрестоматія з історії держави і права України у 2х томах., том 1.: 3 найдавніших часів до початку ХХ ст. К.: Видавничий дім Ін Юре, 2000р.
15. Малиновський О.О. "Кровавая месть и смертные казни."// Антологія української юридичної думки. В 10 т. Редколегія Шемшученко та ін. Том 7: Кримінальне право. Кримінальний процес. – К.; Видавничий дім "Юридична книга", 2004.
16. Музиченко П.П. Історія держави і права України.
17. Права за якими судиться малоросійський народ (1743 р.)// Хрестоматія з історії держави і права України у 2х томах., том 1.: 3 найдавніших часів до початку ХХ ст. К.: Видавничий дім Ін Юре, 2000р.
18. ПСЗ Т. XVI, № 11843; т. XXI, № 15379 (цит. По книзі "Развитие русского права второй пол. XIII-XVIII в." - М. Наука, 1992.
19. ПСЗ Т. III, № 1359; N IV, N 1957; 2267; N IX, N 6890. (цит. По книзі "Развитие русского права второй пол. XIII-XVIII в." - М. Наука, 1992
20. Российское законодательство X-XX веков. – М., 1986. Т.4.
21. Соборное уложение 1649 года. Под ред. М.Н.Тухомирова, П.П.Епифанова. М., Изд-во Моск. ун-та, 1961. <http://stepanov01.narod.ru/library/sobornoe/sob00.htm>
22. Судебник 1497 года. http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Pravo/Article/Sudebn.php
23. Свод законов уголовных. Спб. 1832.
24. Таганцев Н.С. Уголовное уложение 22 марта 1903г./ Спб 1904.
25. Тищик Б.Й., Вівчаренко О.А. Суспільно-політичний лад та право України у складі Литовської держави та Речі посполитої: учб. Посібник. Івано-Франківськ. Прикарпатський університет, 1996.
26. Уголовное право. Общая часть / Отв. ред. И. Я. Козаченко, З. А. Незнамова. 3-е изд., изм. и доп. М., 2001.
27. Уголовный кодекс УССР В редакции 1927 года. Составили И.И. Курицкий, Л.А. Гиммельфарб и Н.И. Шихмантер. Харьков, Юридическое издательство НКЮ УССР, 1927.
28. Уголовный кодекс Украинской ССР. Государственное издательство политической литературы УССР. К. – 1961.
29. IV Універсал Центральної ради (9 січня 1918 р.) Хрестоматія з історії держави і права України у 2х томах., том 2.: лютий 1917-1996 р. К.: Видавничий дім Ін Юре, 2000р.
30. УССР Уголовный кодекс. С изменениями и дополнениями по 1е ноября 1924 г. Харьков. Юридическое издание Наркомюста УССР, 1925.